

HISTORIA

Colecția **Historia** este coordonată de
Raluca Lazarovici Vereș

NAGY LEVENTE

REFORMA LA ROMÂNI
UN FENOMEN DE TRANSFER CULTURAL
ÎN SECOLELE XVI-XVII

Ratio et Revelatio
2021

**Cartea a fost scrisă în cadrul grantului NKFIH 128 151 de la
Catedra de Filologie Română a Universității ELTE**

Referenți științifici:

Mihaela Bucin
Ovidiu Olar
Emanuel Coțac

Redactori: Raluca Lazarovici Vereș și Otniel Vereș
Copertă: Narcis Cârciu
DTP: Paula Cionca

Tipărit la Print Expert, Oradea

© Copyright: Ratio et Revelatio, 2021

Imagine coperta I: Fragment din cartea de cântece calvine
românești a lui Agyagfalvi Sándor Gergely (1642, Hațeg),
Biblioteca Colegiului Reformat (Tiszántúli Református
Egyházkerület Nagykönyvtára) din Debrețin.

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
NAGY, LEVENTE**

**Reforma la români: un fenomen de transfer cultural în
secolele XVI-XVII / Nagy Levente. – Oradea: Ratio et Revelatio,
2021**

Conține bibliografie
Index
ISBN 978-606-9659-36-6

2

Editura Ratio et Revelatio
Str. Sofiei nr. 3, Oradea, Bihor, România, 410183
e-mail: office@ratioetrevelatio.com
www.ratioetrevelatio.com

CUPRINS

Introducere	7
I. Reforma și românii în secolul al XVI-lea	15
I.1. Primele semne	17
I.2. Primele tipărituri (Sibiu)	23
I.3. Începutul epocii coresiene	52
I.4. Ioan Sigismund și primul episcopat românesc reformat	60
I.5. Cazul Sava	66
I.6. Bathoreștii, Reforma și românii	77
I.7. Tipăriturile românești protestante: Tîlcul evangheliilor și Molitvenic (1568)	81
I.8. Primul molitvenic calvinist român	91
I.9. Palia de la Orăștie și imaginea românilor în Transilvania la sfîrșitul secolului al XVI-lea	95
I.10. Momentul Mihai Viteazul și Reforma în Transilvania	113
II. Reforma și românii în prima jumătate a secolului al XVII-lea	123
II. Gabriel Bethlen și Chiril Lucaris	125
II.1. Lucaris și intelectualii milenariști din Transilvania	132
II.2. Scrisoarea lui Lucaris și contextul în care a fost concepută	137
II.3. Filologia și scrisoarea lui Lucaris	146
III. Disciplinare socială, irenism și religiozitate populară	155
III.1. Condițiile: umilire sau disciplinare socială?	157
III.2. Reformă, irenism, culturalizare	164
III.3. Vlădici martiri sau indisciplinați?	176

IV. NOUL TESTAMENT (1648) și PSALTIREA (1651) DE LA BĂLGRAD	201
IV.1. Sursele și traducătorii	203
IV.2. Intervențiile lui Csulai în textul <i>Noului Testament de la Bălgrad</i>	212
IV.3. Petrus S. Karansebesi Walachus: un alt traducător potențial?	217
V. Cărți de cântece calvine românești	233
V.1. Fragmentul Todorescu și manuscrisul lui Agyagfalvi Sándor Gergely	235
V.2. Ștefan Fogarasi, Mihai Halici tatăl și o carte de cântece românească din Banat	247
V.3. Ultimele cărți de cântece românești calvine	259
V.4. Scrierea cu litere latine – o cultură pe nedrept uitată	274
Apogeu și declin	283
VI. Un umanist român calvin (Mihai Halici) și un intelectual român filocalvin ortodox (Ioan Zoba)	285
VI.1. Tînărul Mihai Halici	287
VI.2. Plecarea lui Halici din Transilvania	296
VI.3. Biblioteca lui Halici	306
VI.4. Filocalvinism și/sau ortodoxie: cazul lui Ioan Zoba	316
VII. Concluzii: insuccesul uniunii calvine și succesul uniunii catolice	335
Abrevieri	359
Bibliografie	365
Indice de nume	413

INTRODUCERE

Cercetarea științifică a impactului Reformei asupra culturii române s-a făcut mai cu seamă în perioada interbelică. Dacă citim lucrările apărute atunci, putem observa că discursul științific maghiar și cel românesc gravitau în jurul a două concepții net diferite. Istoricii maghiari (Jancsó Benedek, Révész Imre, Juhász István, Tamás Lajos, Gáldi László¹) au văzut în reformarea românilor ardeleni un act civilizator al aristocrației maghiare calvine. Principii și superintendenții calvini ai Principatului Ardelean și-au dorit ca românii, aflați într-o situație culturală inferioară, să aibă parte de mîntuire. Conform teologiei Reformei, puterea laică este obligată chiar de către Dumnezeu să aibă grijă nu numai de bunăstarea materială a supușilor, ci și de cea sufletească. Dacă aristocrația maghiară calvină nu s-ar fi ocupat de culturalizarea și disciplinarea socială a românilor, ar fi săvîrșit chiar un păcat. Aceste idei sunt exprimate clar și în predoslovia „cătră Măria sa craiul Ardealului” din *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) concepută de către mitropolitul Simion Ștefan:

„Că n-au făcut Dumnezeu oamenii pentru craiu, ce au ales Dumnezeu și au rînduit craii și domnii pentru oameni, ca să-i socotească și să-i păzească, pre carii i-au dat Dumnezeu supt biruința lor, cum păzescu și socotescu și păstorii turmele sale. [...] Așia și craiilor și domnilor, cîndu le porînceaște Dumnezeu să socotească și să păzească pre oamenii săi, carii sînt supt biruința lor, nu numai aceasta le dă înainte să le facă leagea și dreptate și să-i

¹ Numele maghiare sunt scrise sub forma lor originală după ortografia maghiară, adică numele este urmat de prenume, care nu este tradus nici el în română (de exemplu László sau Lajos nu este Ladislau sau Ludovic). Excepție constituie doar numele principilor și ale regilor. De ex., Báthory István este cunoscut și sub numele Ștefan Báthory, iar regele maghiar III. András apare uneori ca Andrei al III-lea.

apere de pizmașii lor și să socotească și să miluiască săracii și văduole, și pre cei răi și nemilostivi să-i cearte, ce mai vîrtos aceasta e deregătoria lor: să poarte grije de aceasta cum să aibă oamenii de supt biruința lui mîncare și băutură sufletească.”²

Începînd cu corifeii greco-catolici ai Școlii Ardelene (Samuil Micu-Klein, Petru Maior, Gheorghe Șincai) și continuînd cu cercetătorii de seamă de la începutul secolului al XX-lea și din perioada interbelică (Zenovie Pîclișanu, Ștefan Meteș, Augustin Bunea, Nicolae Iorga, Nicolae Drăganu, Ioan Lupaș) acest impuls al aristocrației maghiare ardelene calvine, izvorît dintr-un sentiment devoțional religios și transpus într-un program de civilizare și disciplinare socială, a fost mereu privit cu suspiciune. În interpretarea acestor cercetători români, Reforma a fost doar un pretext prin care domniile privilegiați ai Ardealului au vrut să rupă legăturile culturale și religioase care existau între românii ardeleni și cei din voievodatele romîne de dincolo de Carpați. Scopul final al acestui proces ar fi fost maghiarizarea forțată și totală a românilor ardeleni.

După 1945, din motive ușor de înțeles, cercetarea Reformei a fost abandonată atît de către specialiștii maghiari, cît și de cei români. În anii '60-70 ai secolului trecut, datorită eforturilor făcute de filologi români (în primul rînd Ion Gheție și Alexandru Mareș), respectiv istorici maghiari și sași ardeleni (Pavel Binder, Arnold Huttmann, Demény Lajos) au fost editate și interpretate texte românești din secolele XVI-XVII concepute și publicate sub impactul Reformei, cu rezultate științifice remarcabile. În timp ce istoricii și filologii maghiari nici după 1989 nu s-au aplecat asupra subiectului, în România – și într-o oarecare măsură în Germania (Krista Zach), Austria (Ernst Christoph Suttner) și Italia (Cesare Alzati, Daniele Pantaleoni) – cercetarea impactului

² NTB, 111.

INTRODUCERE

Reformei asupra culturii române s-a bucurat de o atenție din ce în ce mai mare. Între timp s-au renăscut și vechile idei interbelice. De exemplu, Dumitru Sucișu a afirmat următoarele:

„Or, este mai mult decît cunoscut și recunoscut că Principatul autonom al Transilvaniei, deci Transilvania oficială nobiliară maghiară, ai cărei stăpîni de tip feudal au fost principii unguri, fie ei catolici sau calvini, n-a fost un stat protector, ci unul persecutor și oprimator al civilizației române și al ortodoxismului ardelenesc din moment ce se cunosc bine prevederile Aprobatorilor, Compilatelor sau suferințele românilor închiși, bătuți, batjocoriți sau chiar uciși pentru că n-au vrut să treacă la religiile stăpînilor. Afirmația că doar irlandezii au avut o soartă mai amară ca românii ardeleni, n-a fost o simplă butadă, ci revelația unui trecut dureros, dacă ne gîndim numai la românii din 1656 trași în țepa la porțile orașelor, tîrgurilor și satelor, deoarece n-au trecut la calvinism, sau la mitropoliții Ilie Iorest, Sava Brancovici, exilați, arestați sau batjocoriți ca și unii clerici și credincioși ai lor.”³

Este adevărat că religia greco-orientală nu era religie receptă (*recepta religio*), ci doar tolerată în sistemul administrativ al Principatului Ardelean. Sistemul religiilor, mai exact al confesiunilor (catolicismul, calvinismul, luteranismul și unitarianismul) și al națiunilor recepte, adică privilegiate (*natio hungarica*, *natio siculica*, *natio saxonica*) a fost considerat de către Ioan Lupaș „cele șapte păcate” ale constituției ardelenice⁴ (este vorbă despre cele două cullegeri de legi, *Approbatæ* și *Compilatæ constitutiones* eliberate în 1653). Sursele invocate în general de către unii istorici⁵ pentru a dovedi existența discriminării religioase a românilor se referă la discriminare socială și juridică și doar foarte rar la cea culturală sau religioasă. În cele mai multe cazuri este vorbă despre regla-

³ SUCIU 1997, 1013-1014.

⁴ LUPAȘ 1941, 80.

⁵ Vezi de exemplu LEB 1994, 36-37; POP 2019, 144.

rea unor conflicte locale iscate între români și sași.⁶ E drept că aceste hotărâri realmente discriminatoare din punctul de vedere social și juridic au apărut din cauza faptului că poporul român (*natio valachica*) nu era o națiune privilegiată. Or, pentru ca o religie (o confesiune) să devină receptă, condiția de bază era ca religia respectivă să fie practică de către membrii unei națiuni privilegiate (recepte).

Oare de ce în Ardealul medieval românii nu au fost admiși în rândul națiunilor privilegiate? Un răspuns simplificator ar fi că, deși la sosirea ungarilor în Bazinul Carpatic românii aveau niște formațiuni prestatale româno-slave (faimoasele ducate ale lui Menumorut, Glad și Gelu, amintite prima dată de către cronicarul maghiar Anonymus), acestea au fost nimicite de către cötropitorii maghiari. Românii aveau o pătură nobiliară, dar erau considerați schismatici, de aceea treptat au fost subjuogați și excluși din sistemul social, politic și cultural al Regatului Maghiar, iar mai târziu al Principatului Ardelean. Situația însă pare a fi mai complexă. Teritoriul ardelean ocupat prima dată de către triburile maghiare a fost organizat în șapte comitate. În afara comitatelor popoarele colonizate mai târziu (secuii, românii

⁶ Iată exemplele invocate în general de către istoricii români: scrisoare arhiepiscopului de Kalocsa Tomori Pál din 16 noiembrie 1523 către sașii făgărășeni în care Tomori îi obligă pe românii făgărășeni să-i despăgubească pe sași cărora le-au cauzat diferite pagube materiale; diploma emisă în 1548 în care li se interzice românilor făgărășeni să folosească pășunile sașilor; în 1583 consiliul orășenesc din Sibiu a decis că, dacă un român din satul Poplaca (Gunzendorf) decojește un arbore pentru a-l usca, trebuie suspendat pe o creangă a arborelui respectiv, iar dacă infractorul fuge, satul este obligat să extrădeze un alt român în locul lui; dieta de la Tîrgu-Mureș în 1552 a decis că un român nu poate denunța în justiție un ungar sau un sas; în schimb, ungarul sau sasul îl puteau reclama pe român; dieta din 1555 a decis ca țăranul „creștin” (catolic, adică sas, sau maghiar) să poată fi ridicat (închis) prin jurământul a șapte „creștini”, iar românul prin jurământul a trei „creștini” sau șapte români. Vezi: EOE I, 395, 470; LEB 1994, 36-37; POP 2019, 144.

și sașii) au format niște structuri socio-economice și teritoriale diferite de comitatele regale, numite *terra* (*terra Siculorum*, *terra Blacorum*, *terra Saxonum*). Din aceste formațiuni teritoriale autonome în plan economic, social și într-o oarecare măsură juridic s-au format mai târziu națiunile medievale privilegiate. Deci nu unii membrii ai națiunii respective au avut privilegii (cel puțin în cazul secuilor și al sașilor), ci națiunea întreagă. Sașii și secuii erau deci dependenți numai de rege, dar nu și de moșieri. Cert este că pentru formarea națiunilor privilegiate era nevoie de un teritoriu locuit compact de către poporul respectiv și de privilegii acordate comunității respective de către rege. Se știe că la început și românii au avut unele forme de autonomie care se asemănau mult cu cele ale secuilor: cele șapte scaune valahe („*septem sedes Walahicales*”) brașovene, Țara Făgărașului, Țara Chioarului, Țara Hațegului, etc. Se pune deci întrebarea: de ce *natio valachica* nu a devenit o națiune medievală privilegiată, deși la început a existat această șansă? Oare datorită faptului că românii nu erau catolici, ci schismatici? Se poate. Cert este însă că în privința autonomiilor medievale românești din Regatul Maghiar în istoriografia românească cercetările sunt deocamdată fragmentare și niciodată corelate cu istoria altor comunități autonome (secuii, sașii, cumanii).

Chiar dacă ortodoxia nu a fost o religie (mai exact o confesiune) receptă, ea nu a fost persecutată. Nu a fost depistată pînă acum nicio sursă care să vorbească despre „suferințele românilor închiși, bătuți, batjocoriți sau chiar uciși pentru că n-au vrut să treacă la religiile stăpînitorilor” – cum scrie Dumitru Suciu. Că în 1656 unii români care nu au vrut să treacă la calvinism ar fi fost trași în țeapă la porțile orașelor este de-a dreptul fantasmagorică. Religia (confesiunea românilor) nu a fost niciodată interzisă (cum s-a întîmplat de exemplu cu sabatarienii), episcopatul lor nu a fost desființat niciodată (cum s-a întîmplat cu episcopia ro-

mano-catolică, ale cărei bunuri au fost confiscate în 1556), preoții români nu au fost expulzați niciodată din principat și ordinul călugăresc nu a fost dizolvat (cum s-a întâmplat tot cu romano-catolicii). De asemenea, românii nu au fost obligați niciodată să treacă la vreo religie receptă (cum s-a întâmplat cu sabatarienii și cîteodată chiar și cu unitarienii). Dimpotrivă, statutul de religie tolerată era un avantaj serios pentru iobagii români, fiindcă aceștia erau scutiți de plata dijmei. Biserica romano-catolică, iar mai târziu și cea calvină și luterană îi obliga la plata dijmei numai pe credincioșii catolici, respectiv luterani și calvini. Însă dacă un iobag român ar fi trecut la catolicism, sau mai târziu la vreo religie receptă, ar fi devenit imediat plătitor de dijme. Asta este explicația cea mai simplă și totodată logică la rezistența legendară a țăranului român față de oferta catolicismului și a calvinismului. (Vezi detalii în capitolul VII)

Astăzi istoriografia românească este nuanțată și multicoloră. În ultima vreme pe lângă interpretările „victimologice” au apărut abordări noi și ingenioase. Astfel, de exemplu, Gheorghe Gorun și Claudia Septimia Peteanu nu mai vorbesc de persecuții religioase, ci de disciplinare socială. Alin-Mihai Gherman și Emanuel Conțac, continuând vechea tradiție a marilor filologi români Alexandru Maresș și Ion Gheție, au ajuns la rezultate remarcabile în privința genezei și editării unor texte importante (*Noul Testament și Psaltirea de la Bălgrad*, psalmii versificați, Ioan Zoba, *Cărare pre scurt* etc.) concepute sub impactul Reformei. Două monografii merită o atenție deosebită. Una dintre ele este lucrarea Anei Dumitran (*Religie ortodoxă – religie reformată*) apărută în 2004 la Editura Nereamia Napocae și reeditată în 2015 la Editura Ratio et Revelatio. Cealaltă, scrisă de Ovidiu-Victor Olar, se concentrează asupra patriarhului „calvin” Chiril Lucaris (*La boutique de Théophile. Les relations du patriarche de Constantinople Kyrillos Loukaris [1570-1638] avec la Réforme*, Centre d’Étude Byzantines,

INTRODUCERE

Neo-Helléniques et Sud-Est Européennes, Paris, 2019). Ana Dumitran susține că pe lângă Reforma protestantă și renașterea catolică (numită anterior contrareformă) a existat în secolul al XVI-lea și o reformă a Bisericii Ortodoxe Române din Ardeal. La concluzii similare ajunge și Ovidiu-Victor Olar demonstrând prin tragismul sorții lui Lucaris că patriarhul măcinat atât de propagandă calvină, cât și de cea catolică a încercat să-și salveze Biserica orientală greacă, încercînd totodată și o reformare a acesteia. În afara de unele încercări sporadice (Miskolczy Ambrus, Szegedi Edit, Sipos Gábor, Ősz Sándor Előd) în istoriografia maghiară nu s-au făcut cercetări sistematice în privința manifestării Reformei la români. Prin monografia prezentă urmărim să umplem într-o oarecare măsură această lacună. Chiar dacă între istoriografia maghiară și cea română există un dialog multiseclar tensionat și totodată constructiv, cred că cunoașterea reciprocă a operelor publicate de cele două tabere este insuficientă. Una dintre cauzele principale ale acestui fenomen este obstacolul lingvistic. Prea puține lucrări maghiare care tratează istoria românilor sunt traduse în limba română. Din această cauză am considerat că ar fi bine să fie publicată și în limba română monografia mea despre Reforma la români. Sper că ea va contribui la continuarea bunei tradiții a dialogului istoriografic româno-maghiar.

I. REFORMA ȘI ROMÂNII ÎN
SECOLUL AL XVI-LEA